

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена аналізу надзвичайного законодавства Російської імперії часів Першої світової війни. Автором проводиться аналіз основних законодавчих актів, що регулювали діяльність іноземних інвесторів на території Росії (1914-1917 рр.).

Ключові слова: надзвичайне законодавство, піддані ворожих держав, іноземний інвестор, іноземні інвестиції.

Перша світова війна (28 липня 1914 – 11 листопада 1918) – один з найбільш широкомасштабних збройних конфліктів в історії людства.

У результаті війни припинили своє існування чотири імперії: Російська, Австро-Угорська, Османська і Німецька. Країни-учасниці втратили більше 10 млн. чоловік військових, близько 12 млн. убитими мирних жителів, близько 55 млн. чоловік було поранено.

Однак, окрім жахливих людських втрат та зміни геополітичних змін, Перша світова війна привнесла низку змін у всі сфери суспільного життя, країн, що були учасниками військових дій. Зокрема, значних змін зазнала правова сфера. Вступ Російської імперії у війну на боці Антанти спонукав уряд до прийняття специфічних нормативно-правових актів, які повинні були регулювати суспільні відносини, що істотно змінювались. Так, нові надзвичайні обставини потребували нестандартного (для мирного часу) законодавчого урегулювання. Законодавство корегувалось згідно з потребами військового часу, система нових правових актів – "надзвичайне законодавство" почало діяти у більшості галузей суспільного життя. Проте, для цілей даної роботи ми зосередимось виключно на тій частині оновленого законодавства, що регулювала діяльність іноземних інвесторів на території Російської імперії.

Метою даної роботи є аналіз на основі теоретичних ідей та історичних фактів економічних та історико-правових передумов реформування інвестиційного законодавства в Російській імперії в часи Першої світової війни, а також дослідження етапів його розвитку.

Стан дослідження. Роботи, які торкаються

означеної проблематики, складають порівняно невелику масу, проте існуючий матеріал можна поділити, за часом написання, на три періоди: дореволюційний, радянський і сучасний.

Серед робіт авторів дореволюційного періоду, присвячених держаній політиці залучення іноземних інвестицій, слід виокремити таких авторів, як Б.Ф. Брандт, В.С. Зив, Г.Ф. Шершеневич, М.І. Туган-Барановський та ін..

Серед робіт радянського періоду особливої уваги заслуговують праці І.Ф. Гиндина, Л.Б. Кафенгауза, Л.Д. Ландау, П.И. Лященко, О.П. Погребинського, Л.Е. Шепелева та ін..

Питанням історії іноземних інвестицій присвячені окремі роботи таких сучасних дослідників, як В.І. Бовыкин, О.Г. Богатирьов, А.А. Деревякин, В.П. Золотарьова, І.В. Караваева, Н.В. Курись, І.В. Фархутдінов та ін..

До першої світової війни в російському законодавстві закріпився принцип рівності російських та іноземних підданих у сфері підприємницької діяльності, за виключенням обмеження за конфесійною приналежністю (іудаїзм), а також при придбанні нерухомості та володінні нею. Це, здебільшого, стосувалося фізичних осіб; права ж іноземних юридичних осіб переважно регулювалися договорами з конкретними країнами. Такі договори, що визначали правовий режим торгівлі і мореплавства і регулювали взаємний допуск акціонерних товариств у договірних країнах, були укладені, до початку першої світової війни між Російською імперією та Францією, Бельгією, Італією, Австро-Угорщиною, Німеччиною, Грецією, Швейцарією, США і Великобританією. Їх результатом стало визнання за заснованими у вище переліче-

них державах акціонерними та іншими компаніями тієї ж правоздатності, що й за національними юридичними особами. Рівноправність іноземних фізичних і юридичних осіб в Російській імперії тривало аж до початку Першої світової війни.

З початком Першої світової війни змінилось ставлення уряду до громадян країн, з якими Росія вступила у війну. З'явилася серія актів, що позбавляли майнових та інших прав громадян Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини, які утворили групу документів надзвичайного законодавства. Дещо дискримінаційну політику, спрямовану проти німецьких, австрійських, угорських та турецьких підданих, уряд аргументував своїм прагненням захистити національні інтереси держави.

Стабільність і розміреність економічного і політичного життя Росії була порушена Першою світовою війною [8, с. 232]. Війна перервала природний хід розвитку російської економіки, деформувала сформовану систему господарських зв'язків. Вже до вересня 1914 1034 підприємства скоротили випуск продукції, 502 були закриті [5, с.344]. Законодавство коректувалося відповідно до завдань військового часу.

Першим актом надзвичайного законодавства часів Першої світової став Найвищий Указ від 28 липня 1914 року, який встановлював припинення дії всяких пільг і переваг, наданих підданим ворожих держав договорами або на засадах взаємності. Але, разом з тим, указ не торкався загальногромадянських прав, наданих іноземцям законами Російської імперії. Тобто, піддані ворожих держав, які перебувають в Росії не були позбавлені, зокрема, права на вчинення правочинів і на судовий захист. У тотожному становищу знаходились і юридичні особи, засновані за російським законодавством, якщо до їх складу входили піддані ворожих держав та товариства засновані за кордоном, які отримали особливі дозволи на діяльність в Росії. Більше того, Указ особливо підкреслював той факт, що положення Гаазької конвенції "Про закони і звичаї сухопутної війни" зберігають свою силу, якщо умови взаємності не були порушені Німеччиною та Австрією. Права підданих ворожих держав, що перебувають поза територією Росії, оскільки вони визначалися іншими міжнародними договорами, повинні були вважатись такими що при-

пинилися. Що стосується юридичних осіб, товариства створені за німецьким і австрійським законодавством, які не отримали дозвіл на господарську діяльність в Росії, до укладення нових конвенцій позбулися права судового захисту [1, с. 1017]. Висновки Московського Біржового Комітету з питань про право на судовий захист підданих ворожих держав вказували на те, що "стан Росії (військове положення) сам по собі не може бути визнаний обставиною, яка звільняє контрагентів від обов'язку виконувати договори, які було укладено до війни" [1, с. 1017]. Тим не менш, практичним результатом вищезгаданого указу стали численні факти відмови нотаріусів від засвідчення різних угод з нерухомим майном і навіть взагалі будь-яких угод, стороною яких були громадяни держав, що перебували у стані війни з Росією. А в деяких судах навіть не допускали російських адвокатів до захисту прав підданих ворожих держав [3, с. 1267].

Наступним актом надзвичайного законодавства став Закон від 22 вересня 1914 року "Про встановлення тимчасових обмежень щодо набуття прав на нерухоме майно, а також використання і розпорядження ними підданими іноземних держав, що знаходяться у стані війни з Росією". Цим законом встановлювалась низка обмежень майнових прав громадян країн, з якими Росія перебувала у стані війни.

Стаття 1 Закону від 22 вересня 1914 р. абсолютно однозначно визначала майнові права "ворожих іноземців": вона забороняла "надалі, до особливого розпорядження, укладення з підданими тих держав, які знаходяться у стані війни з Росією, будь-яких договорів про виникнення та перехід права власності, права застави та права володіння і користування нерухомим майном, зокрема договорів найму чи оренди, а також участь зазначених осіб у публічних торгах з приводу нерухомого майна". Ця норма не поширювалась на випадки найму будинків або квартир для тимчасового користування або особистого проживання [3, с. 1268]. А ст. 2 згаданого Закону також забороняла "визначеним у статті 1-й особам, надалі, до особливого розпорядження, управляти нерухомим майном в якості повірених або керуючих (розпорядників)" [3, с. 1268]. Безпрецедентною, за сучасними мірками, здається ще одна особливість даного законодавчого акта: ст. 1 Закону була надана зворотня сила.

Початок дії цієї статті віднесено на 1 серпень 1914 року. Отже, будь-які угоди укладені із порушенням та в обхід ст.1 Закону "Про встановлення тимчасових обмежень щодо набуття прав на нерухоме майно, а також використання і розпорядження ними підданими іноземних держав, що знаходяться у стані війни з Росією" визнавалися недійсними. Такими, що втратили силу визнавалися всі договори, якщо вони не затверджені до 1 серпня 1914 року. Таким чином, зазначений Закон обмежував права підданих ворожих держав щодо набуття та переходу прав на нерухоме майно, а також управління цим майном на території Російської імперії. Основною метою зазначеного закону було попередження відчуження "ворожими іноземцями" нерухомого майна з метою переведення виручених коштів за кордон, а також унеможливлення керування нерухомими майном на території Росії (особливо це стосувалось великих господарських підприємств) на користь військового супротивника.

Правове регулювання земельних відносин і правовідносин у сфері надрокористування завжди було одним із найактуальніших у контексті приваблення іноземних інвесторів. Оскільки у країні що розвивається (якою була тогочасна Російська імперія) проте багатій природними ресурсами галузь видобутку та переробки корисних копалин є однією з найприбутковіших і тому найбільш привабливою для іноземних інвесторів. Питання допуску іноземців до видобутку корисних копалин є вкрай важливим як і для закордонного капіталу так і для країни реципієнта. Саме тому, одним із перших актів надзвичайного законодавства стало положення Ради Міністрів, яке змінювало правила допуску "ворожих іноземців" до освоєння природних ресурсів.

11 січня 1915 Височайше затвердженим Положенням Ради Міністрів було заборонено надання підданими воюючих з Росією держав промислових свідоцтв на 1915 рік [2, с. 425]. Згодом обмежувальні заходи даного закону були дещо пом'якшені низкою поправок. Так, 8 березня 1915 р. було встановлено ряд винятків із загальних правил за Положенням від 11.01.1915 р., згідно з якими ця заборона не поширювалася на тих німецьких, австрійських громадян слов'янського, французького та італійського походження, а також турецько-підданих християнського вірос-

повідання, які залишені в місцях їх постійного проживання в Імперії з дозволу військових і цивільних властей і "яким владою не буде заборонено продовжувати їх торгівлю чи особисту промислову діяльність в Росії" [2, с. 425]. Ще один пом'якшувальний пункт ми знаходимо в Законі "Про ліквідацію торговельних підприємств, що належать ворожим підданим". П.1 Закону говорить: "Дія Височайше затвердженого 11 січня 1915 р. Положення Ради Міністрів ... не поширюється на торгові товариства, в яких брали участь в якості товаришів ворожі піддані, якщо ці особи вийшли зі складу зазначених товариств до 1 квітня 1915 р."

Розглядаючи законодавство, що регулювало діяльність іноземних інвесторів на території Російської імперії в роки Першої світової війни, можна прослідкувати як поглиблення військового конфлікту впливало на ставлення вітчизняного уряду до можливих обсягів прав "ворожих іноземців", в сторону їх зменшення і обмеження. Підтвердженням цьому є Рішення Загальних Зборів Сенату від 9 лютого 1915 "Про позбавлення прав судового захисту ворожих іноземців" [2, с. 425]. Згідно з Рішенням "всі, без винятку, австрійські, угорські, німецькі та турецькі піддані не мають права на судовий захист, незалежно від того, перебувають вони в Росії чи ні" (п.1). Положення це поширювалося також на: а) іноземні акціонерні товариства, незважаючи не те чи вони були допущені до операцій в Росії в порядку закону 9 листопада 1887 р., чи на підставі закону 8 липня 1888 р., і б) на товариства повні і на вірі, як незареєстровані в Росії, так і зареєстровані в ній. При цьому, ніхто із зазначених у п.1 фізичних або юридичних осіб не мав права бути стороною в суді через повірених, а довіреності, видані ними як до Указу від 28 липня 1914 року, так і після цього терміну, не зберігали сили. Але тут же робилось виключення, за даною категорією іноземних підданих в силу особливих підстав, могло бути визнано право виступати в суді через повіреного. При цьому закон не окреслював чіткого переліку даних підстав, що давало можливість для некоректного тлумачення і застосування. Встановлювалось також, що справи, які знаходяться у судах за участю зазначених осіб на поточний момент, "в якому б становищі вони не знаходилися", призупинялися, якщо вони виникли до початку вій-

ни і припинялися, якщо вони виникли з оголошення війни [2, с. 704]. Один з аргументів законодавців, що виправдовує настільки жорсткі заходи стосовно "ворожих іноземців" полягав у тому, що Указ від 28 липня 1914 р. будь-яким чином не регламентував прав іноземців на судовий захист. Проте, одразу після набуття чинності зазначеного Рішення, виникло безліч випадків, у яких обмежувались права не тільки іноземних підданих, а й російських громадян. Багато в чому це було наслідком недосконалості законодавства воєнного часу у сукупності із його неправильним тлумаченням.

10 травня 1915 Імператором були Височайше Затверджено Положення Ради міністрів "Про ліквідацію торгівельних підприємств, що належать ворожим підданам", де були детально регламентовані всі основні положення про ліквідацію підприємств, які належали на праві спільної власності громадянам країн, що воюють з Росією, товариств повних і на вірі, у числі засновників яких були названі вище категорії осіб, а також акціонерних компаній [2, с. 704]. Ліквідація проводилася в односторонньому порядку урядом Імперії, жодних прав власники ліквідованих підприємств не мали. Пізніше право "встановлювати особливий порядок управління і ліквідації акціонерних товариств, утворених за законами іноземних держав" було надано Імператором Раді міністрів. У підсумку, в більшості випадків ліквідовані були дрібні кустарні та торговельні заклади [7, с. 217].

Для стабілізації економіки та розвитку військових галузей промисловості уряду держав, що знаходяться у стані війни, як правило, здійснюють перехід до державного регулювання економічної діяльності [7, с. 217]. Влітку 1915 року в Росії була сформована система державних органів, що здійснювали централізоване регулювання і координаційний вплив на економіку. Раді міністрів надавалось право контролю за діяльністю акціонерних товариств, заснованих за законами іноземних держав та допущених до діяльності в Росії на підставі затверджених в імперії статутів. Тільки за один рік для нагляду за іноземними підприємствами було засновано 439 спеціальних посад. Причому всі витрати з нагляду за підприємствами "ворожих підданих" були "покладені на самі підприємства" [2, с. 704]. Пізніше коло промислових підприємств,

що підлягають нагляду, було розширено. Уряду надавалось право призначати інспекторів для нагляду за діяльністю торгових і промислових підприємства, які хоч і перейшли у власність російських підданих або громадян дружніх та союзних держав, за умови що в цих підприємствах беруть участь "ворожі піддані", або вони фінансуються ворожими підданими, або в них є повними товаришами або вкладниками ворожі піддані, або якщо такі підприємства є представниками, агентами або комісіонерами підприємств ворожих держав.

Акціонерне засновництво зазнало справжнього потрясіння одразу ж після вступу Росії у війну. Як наслідок, найбільш сильно за час війни впало число знову відкритих іноземних компаній, обсяг акціонерного підприємництва падав [6, с. 519]. Разом з тим проявляється цікава тенденція, описана В.С.Зівом. Якщо в довоєнні роки, поряд з акціонерною формою засновництва, паралельно зростала кількість неакціонерних підприємств, то під час війни посилюється перехід від одноосібної форми володіння до акціонерної. Старі одноосібні власники великих підприємств в силу різних обставин були змушені піти на зміни. Таким чином, акціонерна форма організації капіталу, яка була схвалена і використовувалась більшістю іноземних промисловців, здобула велику перемогу у всіх областях промисловості і торгівлі [4, с. 131].

В результаті законодавчої та економічної політики в роки війни вперше відбувається витіснення з іноземних компаній іноземного капіталу російським, хоча в цей час навіть уклалися угоди про взаємне визнання акціонерних товариств між Росією і дружніми країнами (Наприклад, Угода про взаємне визнання в Російській Імперії і Королівстві Шведському акціонерних (анонімних) товариств та інших товариств торгових, промислових або фінансових, шведських і російських). Більше того, саме на цей час, з 1915 року, припадає посилення активності американського капіталу в промисловості Росії, що відзначав дослідник фінансів дореволюційної Росії О.П. Погребінський.

Таким чином, в роки Першої світової війни іноземні підприємці та підприємства з числа "підданих ворожих" держав були позбавлені права на здійснення операцій в Росії шляхом послідовно прийнятих законодавчих актів. З аналізу

норм надзвичайного законодавства можна зробити висновок про прихильність російського законодавця до англо-американської доктрини і поглядів на проблему становища підданих ворожих держав згідно з яким війна припиняє всі торгові зносини з "зовнішнім ворогом", всі угоди, укладені з ним втрачають силу на час війни і т.д. Були скасовані всі договори і конвенції, раніше укладені із ворожими державами. Без сумніву, ці дії були виправдані реаліями військового часу.

Література

1. *Вестник права.* – 1914. – №34. – С. 1017
2. *Вестник права.* – 1915. – №25. – С. 764
3. *Вольман И.С.* Ограничение прав по приобретению и пользованию недвижимыми имуществами подданных неприятельских государств по закону 22 сентября 1914 года/ И.Воль-

Е.С. Степанченко

Правовое регулирование функционирования иностранного капитала в Российской империи в ходе Первой мировой войны

Статья посвящена анализу чрезвычайного законодательства Российской империи времен Первой мировой войны. Автором проводится анализ основных законодательных актов, регулирующих деятельность иностранных инвесторов на территории России (1914-1917 гг.)

Ключевые слова: чрезвычайное законодательство, подданные враждебных государств, иностранный инвестор, иностранные инвестиции.

О. Stepanchenko

Legal regulation of operation of foreign capital in the Russian empire during the First world war.

This article analyzes the extraordinary legislation of the Russian Empire during the First World War. The author analyzes the main legal acts regulating the activities of foreign investors in Russia (1914-1917).

Keywords: an extraordinary law, a citizen of the hostile state, a foreign investors, a foreign investment.

ман // *Вестник права.* – 1914. – №43. – С. 1267-1269

4. *Зив В.С.* Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности/ В. Зив. – СПб., 1917. – 131 с.

5. *Сидоров А.Л.* Экономическое положение России в годы первой мировой войны/ А.Сидоров. – М. : Изд. Академии наук СССР, 1973. – 579 с.

6. *Струмилин С.Г.* Статистико-экономические очерки/ С. Струмилин. – М. : "Госстатиздат", 1958. -738 с.

7. *Шацилло К.Ф.* Из истории экономической политики царского правительства в годы первой мировой войны/ К.Шацилло. В кн. : Об особенностях империализма в России. – М., 1963. – 237 с.

8. *Шепелев Л.Е.* Акционерные компании в России/ Л.Шепелев. – Л. : "Наука", 1973. – 347 с.